

Ügynökkérdés a tudományos történetírásban

Beszámoló a Történeti Levéltárban tartott kerekasztal-beszélgetésről

A *Betekintő* szerkesztősége 2012. május 17-én kerekasztal-beszélgetést szervezett *Ügynökkérdés a tudományos történetírásban* címmel. A szervezők az ügynökhálózat működésével, a hálózati jelentések értelmezésének problémájával kiemelten foglalkozó kutatókat kértek fel, hogy az állambiztonsági – ezen belül a hálózat tagjai által készített jelentések – iratok hazai kutathatóságáról, forrásértékéről, a személyiségi jogok védelmének érvényesüléséről, valamint a publikálási tapasztalataikról számoljanak be az érdeklődőknek.

Meghívottak voltak: Rainer M. János (OSZK 1956-os Intézet), aki számos könyvében, tanulmányában foglalkozott az ügynökkérdéssel, a titkosszolgálati iratok forrásértékével; Horváth Sándor, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének munkatársa, szintén több, állambiztonsági iratokat is feldolgozó kötet szerzője; Stefano Bottoni, aki szintén az MTA BTK TTI kutatójaként végzett a témában komoly nemzetközi és hazai kutatásokat; Takács Tibor (ÁBTL) a múlt megismerésének kérdésével, az írott szöveg és az emlékezet kapcsolatával foglalkozik, jelenleg a hálózati statisztikák feltárását végzi. A szervezők felkérték a téma jogi szabályozásának kitűnő ismerőjét, a Történeti Levéltár főigazgató-helyettesét, Kónyáné dr. Kutrucz Katalint is, aki maga is publikált már lapunkban e témában. A beszélgetést Müller Rolf (ÁBTL) moderálta.

A *Betekintő* öt éves fennállása alatt elért eredményeiről, a szerkesztőség célkitűzéseiről a lap főszerkesztője tartott egy rövid ismertetést, amelyet Müller Rolf vitaindító kérdése követett. A moderátor elsőként a kutatási tapasztalatokról, a kutatási témákról, a (hiányos) forrásanyagról, illetve a külföldi párhuzamokról, valamint az állambiztonsági iratok nélküli jelenkor-történetírás lehetőségeiről kérdezte a meghívottakat.

Elsőként Stefano Bottoni válaszolt, aki a történészek közül szinte elsőként találkozhatott Romániában állambiztonsági iratokkal. Ő nyugati példákkal hasonlította össze a hazai, illetve a kelet-közép-európai térség titkosszolgálati iratainak kutathatóságát. Kihangsúlyozta, hogy Nyugaton általános az a gyakorlat, hogy ezek az iratok az 50-es, 60-as évekig kutathatók csak, a később keletkezett dokumentumokat nem bocsátják a történészek rendelkezésére. Az utóbbi 8–10 év kutatói tapasztalatát leszűrve a forráskritika egyre következetesebb alkalmazását emelte ki. A többi meghívott is a személyes élményeit elevenítette fel, hogy hol, milyen körülmények között találtak először ezekkel az iratokkal.

A következő kérdés az iratok forrásértékére, tartalmára vonatkozott, amelynek kapcsán elsőként Takács Tibor kifejtette, hogy szerinte ezek elsősorban az ügynökhálózat működéséről informálnak, és az a fajta beszédmód, ami jellemezte az elmúlt egy-másfél évtized diskurzusát, amely a „bűnös vagy áldozat” fogalompárban jelent meg, erkölcsi alapon minősített. Kiemelte, hogy ő a hálózati statisztikák vizsgálatokor személytelenít, nem az egyes embert, hanem a hálózatot, tagjainak összességét vizsgálja. Rainer M. János viszont úgy fogalmazott, hogy a kutatásai során mindig azt tapasztalta, hogy hiányos az adott ügynök „dokumentációja”, egyetlenegy kerek hálózati történetet ismert csak meg. Ugyanakkor ez szerencse is, érvelt, hiszen a kutató használhatja a fantáziáját. Kónyáné dr. Kutrucz Katalin szerint nincs két egyforma ügynök, két egyforma eset. Ezért sem szereti a bűnös-áldozat-kliséket, és az „ügynöklistázásnak” is ellene van. Rámutatott arra, hogy nem lehet általánosságban kimondani azt sem, hogy az ügynökök áldozatok voltak, vagy tettesek. Példaként két teljesen eltérő esetet ismertetett, egy olyan történetet, ahol az ügynök a művelődési ház falára kitett falújság tartalmát írta meg jelentéseiben, teljesen ártalmatlan és köztudott információkat, míg máskor egy hálózati személy jelentése alapján fel is akasztottak valakit. Volt olyan, akit több alkalommal megverték, majd beszerverték, de ő ezt minden alkalommal a környezete tudomására hozta, míg végül a megfigyeltékkel együtt írták, állították össze a jelentéseket. Beszélt arról is, hogy milyen nyakatekert logika alapján választottak ki hálózati személynek embereket, volt olyan eset, hogy valakit azért szerveztek be, mert négy gyermeke volt, „biztos jó lesz ügynöknek”, gondolták, hiszen családi állapota miatt feltehetően könnyen lesz zsarolható...

Müller Rolf közbevetette, hogy akkor vajon hogyan mérhető az együttműködés mértéke, kell-e, lehet-e egy „kollaborációs skálát” kialakítani?

Horváth Sándor erre egy hasonlattal reagált, szerinte a történészek ezt a kérdéskört úgy vizsgálják, mint egy beteg testet, egy tetemet, sebészként alkalmaznak, holott inkább egyfajta terápiára lenne szükség. A kollaboráció kérdésköre elemzését a vichyi korszak Franciaországának vizsgálata felől indította, és szerinte Magyarországon a rendszerváltás környékén alakult ki az a nézőpont, amely mártírok és besúgók táborát különböztette meg, akik a közéletben, médiákban sajátos szerepkörben jelentek meg. Az állami megemlékezéseken az '56-os hősök, forradalmárok, kivégzettek szerepeltek, míg a bulvársajtóban a besúgók, ügynökök neve forgott. Ráadásul az akkori társadalom ezt úgy élte meg, hogy „tele vagyunk besúgókkal”, és most, hogy egyre-másra lepleződnek le, egyszerre mindenki meglepődik, holott 1989 előtt ez tudott dolog volt, és majdhogynem természetesnek számított. Szerinte sincs értelme listákat kreálni, és túl kellene már lépni ezen a mártír-besúgó-ellentétpáron, mert ez egyfajta totalitáriánus elbeszélésmód, amelyet ugyan nagyon könnyű befogadni, ezért népszerű, de a történelmi valósághoz vajmi kevés köze van. Amíg ez az elbeszélésmód uralkodik, addig a történész is ennek az elvárásnak felel meg, és úgy írja meg a történeteit, hogy lehessen ügynököket „vadászni”. Megemlítette, hogy a „listagyártás” a megemlékezés egy fajtája, de igazából azt is fel kellene tárni, hogy „miként jutottunk el odáig, hogy vannak mártírjaink és besúgóink”.

Stefano Bottoni inkább a működtetők, az irányítók világát kutatja, az „állambiztonsági elit” érdekli, például az SZT-tisztek szerepe, tevékenysége. Szerinte is el kellene mozdulni az ügynökvitától, és azt ajánlotta, hogy ezeket az iratokat társadalomtörténeti kutatásokba is vonják be. Az ügynökkérdés önmagában szerinte „tudományos zsákutca”, ez a téma egy adott nemzetnek és csak egy adott országon belül lehet érdekes, a téma nemzetközi összehasonlításra nem alkalmas. Példaként Szlovákiát hozta fel, ahol 2005-ben az interneten nyilvánosságra hozták, listázták az ügynököket, a teljes társadalom megismerhette ezeket a neveket, és pár hétig erről beszélt mindenki, de az ügy hamar véget ért, lecsengett. Magyarországon az úgynevezett mágnesszalagon lévő ügynöklisták nyilvánosságra hozása eredményezhette volna ugyanezt a katarzist – vélekedett.

Takács Tibor ugyanakkor annak a véleményének adott hangot, hogy az ügynökkérdés mint téma kutatható, és kell is kutatni. Szerinte pár éve érződik az a közvélekedés, hogy most már talán nem vagy nemcsak kizárólag a megfigyelt személy, de az ügynök is áldozat, és az igazi bűnös a működtető. Az ügynök csupán egy ideáltípusos kollaboráns, és mivel az ügynöki kapcsolat akkor titokban maradt, akkor „ő”, tehát az ügynök is a „mi”-hez (a társadalom egészéhez) tartozott, míg a jelenben, miután kiderült a titkos kapcsolat, a társadalom nem szívesen vállalja a közös múltat. Takács azon törekvése miatt, hogy személyektől függetlenül vizsgálhassa, hogyan működött a hálózat, és főleg, hogy „ők” (az ügynökök) hogyan látják magukat, különös szerepet és jelentőséget tulajdonít az ügynöki visszaemlékezéseknek.

Müller Rolf a rendszerváltás körüli időszakról szólva úgy fogalmazott, hogy 1989–90 körül nem az ügynök volt az „első számú közellenség”, hanem a munkásőr... A moderátor ezután a jogi szabályozás kérdését vetette fel, amelyre elsőként Kónyáné dr. Kutrucz Katalin reagált. Szerinte a személyes adatok nyilvánosságra hozatalára vonatkozó törvényi szabályozás a mérvadó. Ez pedig azt mondja ki, hogy a történelmi múlt megismeréséhez szükséges mértékig a személyes adatok is kutathatók. Ezt azonban nehéz egzakt módon meghatározni – ismerte el. Azt is megfogalmazta ugyanakkor, hogy nem mindegy, hogy valaki a csúcson, irányító pozícióban tevékenykedett-e, avagy a legalsó szinteken. Utalt arra, hogy „egy dolog az, hogy mit lehet kutatni, és másik dolog, hogy a kutatók mit hoznak ebből nyilvánosságra”. Idézte a vonatkozó jogszabályokat, illetve az ügynöklistákra vonatkozóan megjegyezte, hogy az Alkotmánybíróság kimondta, hogy a korábbi AB-döntésekhez „kötve érzi magát”, ezért „a listát ma is elkaszálnák, ahogy a testület ezt előzőleg is megtette”.

Müller Rolf ezt követően a történészi felelősséget firtatta, amikor rákérdezett, vajon fel kell-e oldani az ügynökök nevét.

Horváth Sándor erre úgy reagált, hogy ez szerinte másodlagos, csupán a drámaiság fokozására alkalmas, és elsősorban politikai kérdés. Rainer M. János pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a jog más nyelven beszél, mint a tudomány. Ezt a kérdést ő úgy oldotta meg, hogy akit lehetett, azt megnevezett, akit nem tudott, azt nem. Szerinte mindenkinek joga van megismerni a múltat, de szereplők nélkül nehéz elbeszélni a történeteket. Ha kevésbé lenne hisztérikus a közhangulat, akkor ez a kérdés nem is merülne fel. Véleménye szerint mindenkinek joga van tudni, hogy ki formálta a történelmet, a társadalomnak joga van tudni, hogy kik a hősei, és kik nem. Aki információt birtokolt, az hatalmat gyakorolt. Visszatérve egy korábbi kérdésre, üdvözölte, hogy az ÁBTL-re vonatkozó törvény módosítása értelmében a

jövőben nem lesz szükség kuratóriumi engedélyre a kutatásokhoz. (Azóta valóban megszületett a törvénymódosítás e kérdésben – K. Zs.) Kónyáné dr. Kutrucz Katalin egyetértett Rainer M. Jánossal abban, a hogy saját történelmével mindenkinek tisztában lehet és kell is lennie.

A beszélgetés első szakaszának lezárása után a közönség kérdésekkel, hozzászólásokkal fordulhatott a meghívott szakértőkhöz. A nagyszámú érdeklőt alapvetően az iratok minősége, forrásértéke, az iratok nyilvánossága, a mágnesszalagok, illetve az ügynöknnyilvántartás problematikája foglalkoztatta. Az iratok szélesebb körben történő felhasználására hívta fel a figyelmet Stefano Bottoni, szerinte a gazdasági szférában, a gazdasági (al)rendszerek működésének feltárásában, annak megértésében segíthet az SZT-tisztek tevékenységének vizsgálata. Takács Tibor ezt azzal egészítette ki, hogy a mentalitástörténet, az antropológiai megközelítésű történetírás alapvető forrásai többek között ezek az iratok. Ugyanakkor sok hozzászólóban – a Történeti Levéltárban már hosszú ideje kutató történészekben, újságírókban – merült fel a kétely az ügynöki iratok forrásértékével kapcsolatban, egy kérdező találóan „csibeeledel”-nek minősítette ezeket, arra utalva, hogy nagy valószínűséggel ezen iratok információtartalmának egy része a dezinformálás, a „beetetés” szándékával került lejegyzésre. Egy másik kutató arra hívta fel a figyelmet, hogy fel kell lépni a misztifikálás ellen, igenis – ha teljes bizonyossággal tudjuk – le kell leplezni az ügynököket, egyetlen ok miatt: ezzel megvédjük az ártatlanokat a gyanúsítgatásokkal, lejárásokkal szemben.

A mágnesszalagok kérdésére Cseh Gergő Bendegúz – a mágnesszalagok vizsgálatára létrehozott bizottság egyik tagja – válaszolt. Véleménye szerint nem hozna áttörést ezen adattartalmak nyilvánosságra hozása, mert a 18 darab szalagon (amelyek számos korabeli nyilvántartást tartalmaznak, ezek közül azonban mindenki csak a H-jelű adatbázisra kíváncsi) nincs ügyleírás, nincs képként tárolt eredeti forrás vagy érdemi szöveges adattartalom, csupán olyan nyilvántartási adatok, amelyek sem jogilag, sem történetileg nem szolgálhatnak „bizonyítékul”.

A kerekasztal-beszélgetés slusszpoénjaként az utolsó hozzászóló maga is elismerte, sőt büszkén vállalta, hogy egykor operatív tiszt volt, s ebbéli minőségében rendszeresen „hamisított” jelentéseket; példának azt hozta fel, amikor egy két nap alatt felderített egyszerű robbantási ügyből több hétig-hónapig tartó bizalmas nyomozást kreált. Szerinte a „kis beszerzés” vagy a „kapcsolatfelújítás”, vagy például a kettő B, azaz a beszerzési dosszié megléte (alapesetben egy hálózati személynek csak egyetlen beszerzési dossziéja volt) is azt igazolja, hogy folyamatosan dezinformáltak, hamisítottak, így ezen iratok forrásértéke felettlébb kétséges.

Ezután Müller Rolf a szervezők nevében megköszönte a meghívott vendégeknek a részvételt, a nagyszámú érdeklődőnek a türelmet és az aktivitást, és felhívta a figyelmet, hogy a most elsőként megrendezésre került – és egyértelműen sikeresnek minősített – kerekasztal-beszélgetésnek lesz folytatása, amelyet az ÁBTL (www.abtl.hu) és a *Betekintő* (www.betekinto.hu) honlapján fognak meghirdetni. (A beszélgetésről készített videófájl hamarosan megtekinthető lesz a levéltár honlapján.)